

KEŞANLI ŞEYH SÜLEYMAN ZÂTÎ EFENDİ'NİN BAZI AKÂİD MES'ELELERİNE DÂİR DÜŞÜNCELERİ

Selami ŞİMŞEK*

THE IDEAS OF SHEIKH SULAYMAN ZATI EFENDI FROM KESHAN ON SOME SUBJECTS OF AL-AQAID

In this article, it has been given brief information on the life of Sheikh Süleyman Zati Efendi from Keshan who is one of the sheikhs of the Hakkiyye branch of the Jalwatiyya order in the eighteenth century and his life, works and sufism-theology relation. It has been also attempted to review his ideas on some subjects of al-Aqaid such as "liability of child, manifestation of God, metempsychosis, signs portending the approach of doomsday, trumpet and blowing the trumpet, Mahdi and Jesus, Heaven and Gehenna."

GİRİŞ

Süleyman Zâtî Efendi, XVIII. asır Türk sûfi ve dîvân şâirlerinden olup, Gelibolu'da doğmuştur¹. Doğum tarihi ile ilgili olarak ne kendi eserlerinde ne de kaynaklarda her hangi bir kayıt yoktur. *Sicill-i Osmânî ve Hediyyetü'l-Ârifîn*'de Bursalı olduğu² ve bazı eserlerde Keşan'da dünyaya geldiği³ kaydedilirse de kendisi, *Miftâhu'l-Mesâil* adlı eserinin mukaddimesinde Gelibolu'lu olduğunu ifade etmiştir⁴. Kanaatimizce onun Bursa'lı olarak gösterilmesi, tahsil hayatını ve seyr u sülûkunu burada şeyhi İsmail Hakkı Bursevî'nin kontrolünde tamamlaması; Keşan'lı olarak gösterilmesi de buraya yerleşerek bir tekke kurması, ömrünün sonuna kadar burada hizmet ve faaliyetlerini yürütmesi sebebiyledir. İlme, tasavvufa ve edebiyata yakınlığı olan Zâtî, ikisi tercüme ve şerh olmak üzere altı eser kaleme almıştır ki, bu eserler şunlardır: *Dîvân, Sevânihu'n-*

* Dr., Tasavvuf Tarihi Araştırmacısı. slmsimsek@yahoo.com

¹ Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, No: 2307, III, 59; A.g.mlf., *Kemalnâme-i İsmail Hakkı*, Haz. M. Murat Yurtsever, Bursa 2000, s. 75; Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İst. 1333, I, 72; Fehmi Kuyumcu, *Evliyânın Dilinden*, Ank. 1978, s. 316; Ahmet Atıyyetullah, "Zâtî", *Kâmûsu'l-İslâmî*, Kahire 1963, II, 434; *Meydan Larousse*, İst. 1976, XII, 909; Atilla Özkırımlı, "Zâtî", *TEA*, İst. 1984, IV, 1248; Mehmet Kanar, "Zâtî", *İA*, İst. 1986, XIII, 467; Heyet, "Zâtî Süleyman Efendi", *TDEA*, İst. 1998, VIII, 647.

² Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, I, 403; M. Süreyyâ, *a.g.e.*, II, 342.

³ Bkz. Râmiz, *Âdâb-ı Zurefâ*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tarih No: 762, vr. 122b; Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ank. 1964, s. 555; A.g.mlf., *Tekke Şiiri Antolojisi*, Ank. 1968, 2. Bsk., s. 403; Heyet, *Tezkirelere Göre Dîvân Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Ank. 1988, s. 547; Rıdvan Canım, *Edirne Şâirleri*, Ank. 1995, s. 396.

⁴ Süleyman Zâtî, *Miftâhu'l-Mesâil ve Misbâhu'l-Mehâil*, Süleymaniye Ktp. Haşim Paşa, No: 29, vr. 1b.

Nevâdir fî Ma'rifeti'l-Anâsır, Risâle fî Mebde-i İnsân, Miiftâhu'l-Mesâil ve Misbâhu'l-Mahâil, Şerh-i Kasîde-i Ferîde li-İsmail Hakkî ve Şerh-i Muammâ-yi Nakş-i Akkirmânî. Zâtî Efendi, 1151/1738 yılında Keşan'da vefât etmiş olup, kabri Balkan Savaşları sırasında yıkılmış ve günümüze ulaşmamıştır⁵.

Zâtî Efendi, eserlerinde gerek tarîkat mes'eleleriyle ilgili olarak gerek bazı tasavvufî hâl ve makâmlarla ilgili olarak ve gerekse tasavvufî düşünce ile ilgili olarak birçok konuya temas etmiştir. Bütün bu konularla ilgili düşüncelerini mezkûr tezimizde ele aldığımız için burada detaylarına girmek istemiyoruz. Ancak onun tezimizde yer almayan fakat üzerinde durulması gerektiğini düşündüğümüz bazı akâid mes'eleleriyle ilgili görüşleri de bulunmaktadır. İşte biz de bundan dolayı makalemizde onun bu görüşlerini ortaya koyarak inceleme cihetine gittik.

Süleyman Efendi'nin bu konudaki görüşlerine geçmeden önce, tasavvuf-kelâm ilmi ilişkisi üzerinde kısaca durmayı faydalı buluyoruz. Tasavvuf disiplini, içinde geliştiği İslâm kültürünün diğer disiplinleriyle yakından ilgilenmiştir. Sûfiler tasavvufî düşüncenin kaynağını oluşturan Kur'ân, tefsîr, hadis ve fıkıhın yanı sıra, kelâm ilmine de önem vermişlerdir. Allah, insan ve âlem tasavvufun olduğu kadar kelâmın da konusudur. Ancak kelâm ilmi, bu konuları incelerken kitap ve sünnet eksenli bir aklî düşünceyle çözüm aramaya çalışırken, tasavvuf aynı konuları kitap ve sünnet çizgisinde, fakat keşf ve ilhâm yoluyla, mânevî tecrübelerle çözümlemeye çalışmaktadır. Bazı kelâm bilginleri, işarî yorumlara da, uydurma ve akla uymayan rivayetlere karşı çıktıkları gibi karşı çıkarlar ve işarî yorumları sert bir dille eleştirmekten geri durmazlar. Onlara göre bu yorumlar bidatlere götürür. Onlara göre, dinin yorumu için subjektif yaklaşımlar yerine objektif kriterler gereklidir. İşte bu sebeptendir ki, aynı konuları işleyen kelâm ve tasavvuf âlimleri arasında tarih boyunca zaman zaman esaslı tartışmalar meydana gelmiştir⁶.

Bununla beraber kelâm ile tasavvufun arasını yakınlaştıran çalışmaların varlığı ve bazı kelâm bilginlerinin tasavvufa yönelmeleri, tasavvufun İslâm coğrafyasında meşruiyetini sağlamıştır. Başta Gazzâlî (ö.505/1111) olmak üzere, Ebû Tâlib Mekkî (ö.386/996), Kuşeyrî'nin hocası İbn Fûrek (ö.406/1015), Kuşeyrî (ö.465/1072), Hucvirî (ö.465/1072) ve sonraki dönemlerde Molla Fenârî (ö.834/1430) bunlardan ilk akla gelenlerdir.

Burada Ebu'l-Alâ Afifî'nin şu tesbitlerini de nakletmeden geçemeyeceğiz: "Kelâm, araştırmacıların ihmal ettiği ve tasavvufî akîdenin gelişimindeki tesirini takdir edemedikleri bir kaynaktır. Oysa tasavvuf felsefesinin pek çok mes'elesi, kelâm ilmiyle alakalıdır. Bir başka ifadeyle, bu mes'eleler sûfi kalıba dökülmüşlerdir. Serrâc'ın *Luma'*, Kuşeyrî'nin *Risâle*, Kelâbâzî'nin *Ta'arruf*'una bakan birisi, sûfilerin kelâm ilminden istifâdelerini, kelâm metotlarını ve nazariyelerini, tasavvuf nazariye ve metotlarıyla mezcettiklerini görür."⁷

Hülâsa, tasavvufî kelâm ilmi arasında yakın bir ilişki vardır. Özellikle Allah,

⁵ Süleyman Zâtî Efendi'nin hayatı, eserleri, görüşleri ve tarîkatı hk. geniş bilgi için bkz. Selami Şimşek, *Keşan'lı Süleyman Zâtî ve XVIII. Asırda Celvetîlik*, Basılmamış Doktora Tezi, ATÜSBE, Erzurum 2005.

⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı* (Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe), Dergah Yay., İst. 1994, s. 150 vd.; H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, Ensar Neş., İst. 1994, s. 66-67; Osman Türer, *Anahatlarıyla Tasavvuf*, Seha Neş., İst. 1998, s. 39-41; M. Necmettin Bardakçı, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2000, s. 27-28.

⁷ Bkz. Ebu'l-Alâ Afifî, *Tasavvuf (İslâm'da Manevî Hayat)*, İz Yay., İst. 1999, s. 70.

kâinat ve insan mes'eleleri, ilm-i kelâm gibi tasavvufun da konusudur. Ancak aradaki fark; kelâm âlimleri bu konulara Kur'ân ve Sünnet çerçevesinde bir aklî metotla bakarken, sûfiler Kur'ân ve Sünnet çizgisinde keşf ve ilhâm yoluyla bakarlar. İşte müellifimiz Süleyman Zâtî'nin de aşağıda ortaya koymaya çalıştığımız görüşleri bu bağlamda değerlendirilmesi gereken düşüncelerdir.

1. ÇOCUĞUN MÜKELLEFİYETİ

İslâm âlimlerinin büyük bir kısmı, çocukların dinî mükellefiyetlerinin bulunmadığını, ancak ergenlik dönemine girince bütün dinî görevleri yerine getirmekle yükümlü olduklarını kabul eder. Bu çağa girmemiş çocuklara uygulanacak dünyevî hükümler anne-babalarının dinine bağlıdır. Ergenlik çağına girmeden ölen müslüman çocuklarının âhiretteki durumları hakkında ise İslâm âlimleri arasında farklı görüşler vardır. Çoğunluğa göre, ölen müslüman çocukları cennete gireceklerdir. Zira Kur'ân'da mü'min atalarınınkinden farklı olmayan bir inanç benimseyen zürriyetlerin onlara ilhak edileceği bildirilmiş,⁸ hadislerde de bülûğa ermeden ölen müslüman çocuklarının anne-babalarına şefâat edecekleri belirtilmiştir⁹.

İslâm âlimlerinin kâfirlerin bülûğa ermeden ölen çocuklarının âhiretteki durumuyla ilgili olarak görüşlerini de dört grupta ele almak mümkündür: Bir kısmı kâfir çocuklarının cennete gireceğini savunurken, bir kısmı tam tersi cehenneme gireceğini savunmuş ve bir kısmı da kâfir çocuklarının âkıbeti hakkında hüküm vermeyip durumlarını Allah'ın bilgisine havale etmek gerektiğini söylerken bir kısmı ise onların çocuklarının âhirette *arasat* meydanında imtihana tabi tutulacağını belirtmiştir.¹⁰

Sûfiler, müslümanların ergenlik çağına girmeden ölen çocuklarının babaları ile birlikte cennete gireceği inancındadırlar. Ancak müşriklerin çocukları hususunda ihtilaf ederler. Bazıları, Allah, dinî hükümlerle mükellef olma çağına geldikten sonra küfürde ve inatçılıkta direnen kimselere delil getirdikten sonra cehennemde azap eder, bunun dışındakilere azap etmez. Dolayısıyla bebek iken ölen kâfirlerin çocuklarını cehennemde yakmaz derler. Tasavvuf ehlinin çoğu bu mes'eleyi Allah'a havâle eder ve bu durumdakileri Cenâb-ı Hak'ın cennete veya cehenneme göndermesi mümkündür, derler.¹¹

Zâtî Süleyman Efendi ise *Miftâhu'l-Mesâil* adlı eserinin "altıncı mes'elesi"ni bu konuya ayırarak şunları söyler: " *Vemâ halaktü'l-cinne ve'l-inse illâ li-ya'budûn*"¹² âyet-i kerîmesinde Hak Teâlâ buyurur ki, 'Ben cinleri ve insanları ancak bana ibâdet etsinler diye yarattım'. Hâl böyle iken çocukların ibâdetle teklif olunmazdan önce fevt olmaları ne sırdır ki, henüz ibâdet etmeksizin ölürler? El-cevâb, bu gibi durumlar şerîatta kazâ-kaderden sayılır ve Allah'ın kazâ-kaderinden suâl ve cevap câiz değildir, denilmiştir. Yine Hak Teâlâ, '*Lâ yüs'elü ammâ yef'alü vehüm yüs'elûn*' (Allah, yaptığın-dan sorumlu tutulamaz; onlar ise sorguya çekileceklerdir)¹³ buyurmuştur. Fakat Hak Teâlâ kemâl-i kereminden ve mahz-ı inâyetinden mükâşefe ehline bazı mukadderâtın

⁸ Tûr, 52/21.

⁹ Müsned, V, 312-313; Buhârî, Cenâiz 92.

¹⁰ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, İst. 1346, s. 256-261; Muvaffak Ahmed Şükrî, *Ehlü'l-Fetre ve Men fi Hükmihim*, Beyrut 1409/1988, s. 89-101; Metin Yurdagür, *İslâm Düşüncesinde Fetret Kavramı*, Marifet Yay., İst. 1996, s. 32-33; Yusuf Şevki Yavuz, "Çocuk"(Kelâm), *DİA*, 359-360.

¹¹ Kelâbâzî, *Ta'arruf* (Doğuş Devrinde Tasavvuf), Trc. Süleyman Uludağ, İst. 1992, 2. Bsk, s. 89.

¹² Zâriyât, 51/56.

¹³ Enbiyâ, 21/23.

sırlarını keşf ve ilhâmla bildirmiştir. Yine bu bâbda Cenâb-ı Hakk'ın izniyle nice vücûhât beyân olunmuştur.¹⁴

Zâtî sözlerini şöyle sürdürür: "Ergenlik çağına girmeden ve mükellef olmadan önce fevt olan çocukların rûhları lâhût âleminden nâsût âlemine gelmese ve cisimlerin elbisesi olan dört unsur bu libâs ile mülebbes olmasa, rûhun vücûda girmesi -ki en yüksek hilkat âdemin sûretidir, nitekim Hak Teâlâ, *'Lekad halakna'l-insâne fi ahseni takvim sûmmi redednâhu esfele sâfilîn'* (Biz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik.)¹⁵ buyurmuştur- gerçekleşmezdi. Yani âdemoğlu bu sırdan gâfil olarak mâhiyyetini ve âlemin hakikatını, babalarının sulbü ve annelerin rahminin ne olduğunu bilmeyip, kör ve câhil kalır, esmâ ve sıfât da belirmezdi. O hâlde insan, ibâdeti söz, fiil ile yerine getirmese ve amelde sâir mükellefinin işlerini yapmasa da melekût âlemine göçüp, mülk âlemine nüzûl edip, dört unsurla kisvele-nip, insan mahfiline gelip makâmın bulmuştur ki, bu da ibâdetin ayıdır. Çünkü o, âdemoğlu mahfilinde kulluk nâmıyla müsemma olarak ibâdet sırrını bulup, Allah'ın kullarından olmuştur. Nitekim bir pâdişâh bir memlekete birisini tayin edip gitmesine fermân buyurduğunda ve bu bey varıp o memlekete gittiğinde henüz o memlekette re'y ve tasarruf etmeden pâdişâh o beyi görevden alsa, o beyden beylik nâmı gider mi? Pâdişâha muhâlefet edip kulluk etmemiş olur mu?"¹⁶

Bu âlem köprüsünden kimi çabuk, kimi geç geçer. Nitekim Hz. Peygamber bu konuda, *"ed-Dünyâ kantaratün feb'udhâ velâ tuammirhâ"* (Dünya bir köprüdür, ondan uzak dur ve fazla kalma.)¹⁷ buyurmuştur. Şayet soru soran kişi derse ki, bu çocuk tâifesi zaman gelir ki güz mevsiminde ağaçların yaprağının dökülmesi ve bitkilerin solması gibi grup grup ölürler. İşte âdemoğlu da yaprak menzilesindedir denilirse, onlara doğru cevap budur ki, bu bâtil bir iddiadır ve bunda hikmet sırrı çoktur. Öncelikle bunların toplu olarak vefât etmeleri mevsimlerine göre hacılara ve kervanlara benzer. Zira bunlardan münferit gidenler bile olabilir. Yine esrâr ehline göre seyyâh tâifesi seyahatlerinde eşit değillerdir. Şöyle ki, bazısı bir yere vardığında epey zaman kalır ve bazısı münâsip bir arkadaş ile birkaç gün içinde hemen dönüp gelir. İşte halkın seyahati budur, o seyahati bu hâl ile yaparlar. Bunun mâverâsı kâl ile bilinmez, keşf ve hâle muhtaçtır. Allah dostlarından bazı kimselerin zaman tayin edip "falân zaman, falan gün ya da falan saat ben âhirete göçsem gerekir" deyip ve dediği gün aynı vakitte vefât ettikleri görülmüş ve işitilmiştir. Bu hakîr dahi böyle âhirete göçmüş cânların birkaçını görmüştür.¹⁸

O hâlde âdemoğlu bitkiler gibi yıkılıp yatsa, kendinde asla irâdet olmazdı. Rivâyet edildiğine göre, Hz. İbrahim (a.s) bu dünyâdan bekâ yurduna irtihâlde Azrâil (a.s)'a rûhunu teslim etmeyip, *"Var git yâ Azrâil"* demiş. Orada hâzır olanlar, *"Yâ İbrahim, niçin Azrâil'e rûhunu teslim etmezsin"* dediklerinde, İbrahim (a.s), *"Bana Hakk Teâlâ Hazretleri rûhundan rûh verdiği vakit, arada Azrâil var mıydı ki şimdi bu hâlde araya giriyor"* ve *"beni Nemrûd ateşe attığı vakitte Cebrâil gelip, benden hâcetin var mı yâ İbrahim ki seni Nemrûd'un ateşinden kurtarayım"* cevabını vermiş ve *"İleyke annî felâ hâcete lî"*

¹⁴ Zâtî, *Miftâhu'l-Mesâil*, vr. 9a-9b.

¹⁵ Tîn, 95/4-5.

¹⁶ Zâtî, *a.g.e.*, vr. 9b.

¹⁷ Benzer hadisler için bkz. Buhârî, Rikâk 3; Tirmizî, Zühd 25; İbn Mâce, Zühd 1; Abdullah b. Mübârek, *Kitâbu'z-Zühd ve'r-Rekâik*, Trc. M. Adil Teymur, Seha Neşr., İst. 1992, s. 136.

¹⁸ Zâtî, *a.g.e.*, aynı yer.

yani benim sana ve senden hâcetim yoktur. Sen geri dur, yâ Cebrâil, diyerek şunları söylemiştir: “O vakitte arzumu Allah Teâlâ’ya ısmarladım. Allah Teâlâ, Nemrûd’un ateşini bana gülistân etti. O hâlde şimdi de cânımı Allah’a teslîm ederim. Azrâil benimle Allah’ın arasına girmesin”.¹⁹

Şayet denilirse ki, İbrâhim (a.s) Allah Teâlâ’nın “Halîl”i olduğundan dolayı onu ateşten korudu ve o da bu şekilde cevap verdi. Şunu bilmek gerekir ki, hâlâ yeryüzünde Allah’ın nice halîlleri, dostları vardır. Nitekim Hak Teâlâ kutsî hadisinde, “*Evlîyâf tahte kubâbî lâ ya’rifuhum gayrî*” (Velîlerim kubbelerim altındadır. Onları benden başkası bilemez.)²⁰ buyurmuştur.²¹

Dolayısıyla Zâtî Efendi’ye göre çocukların ibâdetle teklîf olunmazdan önce ölmeleri, kazâ-kaderden sayılır ve Allah’ın kazâ-kaderinden suâl ve cevap câiz değildir. İnsan ibâdeti söz, fiil ile yerine getirmese ve amelde sâir mükellefinin işlerini yapmasa da melekût âleminden bu dünya âlemine gelerek makâmın bulmuştur ki, bu da ibâdetin bizzat kendisidir. Çünkü o, insanlık âleminde kulluk nâmıyla isimlendirilerek ibâdet sırrını bulmuş ve Allah’ın kullarından olmuştur.

2. BÜRÛZ-I HAK VE TENÂSUH

Bürûz, lügatte, ortaya çıkma, belirme, âşikâr, meydanda anlamlarına gelir. Tenâsuh (reenkarnasyon) ise, bir şeyin diğerini takip ederek yok etmesi, bir şeyi elden ele dolaştırmak, bir şeyin dolaşarak diğerinin yerini alması anlamlarına gelir. Bir başka ifade ile tenâsuh, rûh göçü, sıçraması, rûhun bir cisimden ötekine, bazen de insandan hayvana ve hayvandan insana geçme inancı demektir²². Batı dillerinde bunun karşılığı, "Reincarnation ve Transmigration" dur. Tenâsuh inananlara da "Tenâsuhîyye" denilir. Enkarnasyon, reenkarnasyon, tenasüh, ruh göçü, bedenlenme kelime ve terimleri birbirlerine yakın ve bazen de karıştırılarak kullanılan, fakat sonuçta bir inancı veya nazariyeyi yansıtan kelime ve terimlerdir.

Tenâsuh olayı, müşâhede konusu olaylardan değil, inanç konusu olan olaylardandır. Bu inanca Hindistan’da, Mısır’da, İran’da, Eski Yunanistan’da ve İslâm dünyasında rastlanır. İslâm dünyasında bu inanç, sünî doktrinden sapmış bazı fırkalarda, mezhep kollarında görülür. Bir kısım budist Türkler’in eski inanç kalıntısı olarak tenâsuhu Bektâşî velâyet-nâmelerinde bulmak mümkündür. Sünî İslâmiyet böyle bir olay ve inancı kabul etmez²³.

İsmail Hakkı Bursevî’ye göre, tenâsuh inananlar dört gruba ayrılırlar:

¹⁹ Zâtî, *a.g.e.*, vr. 10a.

²⁰ Bu rivâyeti Abdurrahman Câmî ve A. Ziyâüddin Gümüştanevî velîleri anlatırken rivâyet etmişlerdir. Bkz. Câmî, *a.g.e.*, s. 45; Gümüştanevî, *a.g.e.*, s. 50. *Müzekki'n-Nüfûs*'ta şöyle geçmektedir: “*Velîlerim benim bilgim altındadır. Onları benden başka hiç kimse bilemez*”. Bkz. Eşrefoğlu Rûmî, *a.g.e.*, s. 309. İ. Hakkı Bursevî ise rivâyeti “ricâlu'l-gayb” konusunu anlatırken serdetmiştir. Bkz. Bursevî, *Temâmü'l-Feyz-i*, Haz. Ramazan Muslu, Basılmamış Y. Lisans Tezi, MÜSBE, İst. 1994, s. 153.

²¹ Zâtî, *a.g.e.*, aynı yer.

²² S. Şerif Cürçânî, *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü* (Kitabu't-Ta'rifât), Tercüme ve Şerh: Arif Erkan, Bahar Yay., İst. 1997, s. 66; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yay., 13. Bsk., Ank. 1996, s. 1076. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Rene Guenon, *Ruhçu Yanılgı*, İst. 1996; M. Said Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Konya 1995; Celal Kırca, *İslam Dinine Göre Reenkarnasyon*, Kayseri 1986; Mustafa Çetin, *Kur'an Işığında Reenkarnasyon*, Ankara 1990.

²³ Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudî Mezhepleri*, Ank. 1965, s. 218; A. Yaşar Ocak, “Bektâşî Menâkıbnâmelerinde Tenâsuh”, *II. Milletlerarası Folklor Kongresi Bildirileri*, Ank. 1982, IV/397-408; A. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ank. 1955, s. 252.

Birinci grup; rûh hakkındaki bilgileri inkâr eder. Berzah, haşır, cennet ve cehennem olmadığını iddia ederler. Bunlar, bir canlının rûhu, bulunduğu bedeni terkedince ve ondan alâkasını kesince, ana rahminden başka bir bedene girer derler.

İkinci grup; bir insanın rûhunda hangi hayvanın sıfatı hakim ve üstünse onun sûretine girer. Meselâ haram yiyen domuz olur derler.

Üçüncü grup; eğer bir insanın rûhu hayvandan da aşağı bir karakterde ise bitki cismine girer ve otlardan, ağaçlardan birinin sûretine girer.

Dördüncü grup; insan rûhu hayvan vücûduna, ondan bitkiye, ondan madene geçtikten sonra zamanla ve yavaş yavaş yine bitkiye, hayvana ve ondan tekrar insana geçmek sûretiyle terakkî eder.

Bu dört grubun da görüşleri bâtıldır.²⁴

Burada hulûl ile tenâsuhun farkını belirtmek gerekir. Hulûl bir ilâh veya bir rûhun, insan, hayvan gibi bir varlığa girerek bedenleşmesi veya onun bedeninde görünmesidir. Tenâsuh ise bir rûhun, bir varlığın bedeninden başka bir varlığın bedenine girerek hayatını sürdürmesidir. Demek ki hulûl, tenâsuhun özel bir şeklidir.²⁵

Zâtî Efendi, *Miftâhu'l-Mesâil*'in "on altıncı mes'elesi"ni bu konuya ayırarak şöyle demektedir: Hakikat erbâbına göre bürûz-ı hak ve tenâsuh-ı bâtil vardır. Bu bürûz-ı hak ile tenâsuhun farkı nedir? Hz. Peygamber, "Şehidlerin rûhları Allah katında yeşil kuşların kursağında tenâsuh edip yani tedâhül edip Cennet ırmaklarında dilediği mekânda yiyip-içip, sonra arş tahtında nûrdan kandillerde karar ederler"²⁶ buyurmuştur. Bu hadis delâlet eder ki, berzah âleminde rûh bir cisimden diğerine intikal eder. Bu söze akıl sâhipleri ittifak etmişlerdir. Ancak o kuşun cisminde müdebbirenin olup-olmadığı hususunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bizim ulemâmız nefis-i müdebbirenin vuku'unda sıhhatine kanaat getirmişlerdir. Zira yemek-içmek müdebbireye muhtaçtır. Hikmet sâhipleri ise müdebbire olduğuna râzı olmamışlardır. Kuşun ibrâzına müdebbire olduğunda tenâsuh olur. Yani şehidlerin rûhları ile nefis-i müdebbirenin tenâsuhu bâtıldır demişlerdir²⁷.

Sûfî âlimler ise müdebbirenin cevâzı hakkında muvâfakat gösterirlerken, tenâsuh kelimesini menetmişlerdir. Ancak bürûz-ı hak ile bâtil tenâsuhun gerçekte farkı yoktur. Çünkü Hak Teâlâ bâtil bir nesne yaratmamıştır. Nitekim Cenâb-ı Hak Kur'ân'da, "Vemâ halakne's-semâe ve'l-arda vemâ beynehümâ bâtilen" (Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri biz boş yere yaratmadık)²⁸ buyurmuştur. Yani O, hiçbir şeyi abes ve bâtil yaratmamıştır. Yarattığı her varlığın bir sırrı ve hikmeti vardır. Fakat kâfir ve müşrikler, fâsitlikleri sebebiyle Hakk'ın birliğini inkâr edip, bâtil mezhep sâhibi olmuşlardır. O halde bürûz-ı hak ve mutlak tevhîdin zuhûru ile onların yanlış inançlarının bâtil olması itibarıyla bürûz-ı hak, bâtil tenâsuh olarak imâ edilir. Şöyle ki, Kur'ân'da "ve kul câe'l-hakku ve zeheka'l-bâtılı inne'l-bâtile kâne zehûkâ" (Yine de ki: Hak geldi, bâtil yıkılıp gitti. Zâten bâtil yıkılmaya mahkûmdur.)²⁹ buyurulmuştur. Zira bâtil ezelden ebede zâildir. Bunun sırrı ve hakikati o zamanda bilinir ki, "İsrâfil-i mânevî"den can kulağıyla mânevî sûr'un nefhasını işitip, "ve nufiha fi's-sûri felâ ensâbe

²⁴ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'l-Hitâb*, İst. 1256, s. 124-125.

²⁵ Süleyman Hayri Bolay, *Felesefi Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ank. 1987, 4. Bsk., s. 268-270.

²⁶ Bkz. Müslim, İmâre 21; Tirmizî, Tefsir 4; Dârimî, Cihâd 19.

²⁷ Zâtî, *Miftâhu'l-Mesâil*, vr. 19a.

²⁸ Sâd, 38/27.

²⁹ İsrâ, 17/81.

beynehüm" (Sûra üflendiği zaman artık aralarında akrabalık bağları kalmamıştır.)³⁰ sırrını ve "*küllü men aleyhâ fân*" (Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak.)³¹ mânâsını anlayıp, bürüz-ı hak ve tenâsuhun ne olduğu o zaman âşikâr olur.³²

Hakikatte insan rûhu bedenden ayrıldıktan sonra, İsrâfil (a.s) sûr'a üfürünceye kadar berzah âleminde belli bir yerde durur. Sonra kıyâmet gününde yine kendi bedenine geçer ve iyi insansa cennetin nimetlerinden sonsuz faydalanır. Kötülükleri dolayısıyla cehennem ehlinde ise sonsuz azap görür³³.

3. KIYÂMET ALÂMETLERİ

Lügatte "alâmet" mânâsındaki şerât'ın çoğulu olan eşrât ile "zaman dilimi, belirlenmiş vakit" anlamına gelen sâat kelimelerinden oluşan *eşrâtu's-sâa*, "kiyâmet alâmetleri" demektir. Kur'ân'da *eşrâtu's-sâa* tabiri yer almamakla beraber, bir âyette³⁴ eşrâtın "sâat"ın yerini tutan zamire muzaf olması yoluyla bu terkipli dolaylı biçimde oluşturulmuştur. Kur'ân'ın birçok yerinde kıyâmetin mutlaka vuku bulacağı, alâmetleri ve kopuşu hakkında âyetler vardır.³⁵ Hadislerde de kıyâmet alâmetleri eşrâtu's-sâa tabiriyle ifâde edilir. Bu hadislerde belirtildiğine göre Hz. Peygamber kıyâmetin kopuş zamanını bilmediğini söylemiş, ancak kopmasından önce vuku bulacak bazı olayların onun yaklaştığının alâmetleri sayılacağını haber vermiştir.³⁶

Süleyman Zâtî Efendi, *Şerh-i Kaside-i Feride* adlı eserinde, şeyhi Bursevî'nin "*Herkes ahvâl-ı kıyâmetten haber anlar bilür / Cümleden müşkil olan şol sa'at-ı kübrâyı sor*" beytini şerh ederken kıyâmet alâmetleri konusuna değinerek klasik İslâmî bilgilerin yanında birtakım remz ve semboller yoluyla onların tasavvufi açıdan izahlarını yapmıştır.

Müellifimize göre kıyâmet alâmetleri on iki tane olup sırasıyla şöyledir:

1. İlimin ortadan kalkıp cehâletin yaygınlaşması.
2. Beyt-i Makdis'in fethedilmesi.
3. Ölüm olaylarının artması.
4. Dünya malının bollaşması.
5. Araplarda fitnenin ortaya çıkması.
6. Benu'l-Asfar sulhu ve sonra bu sulhun bozulması. Dönemin hadisçileri buna "beni'l-ifrîh" derler.
7. Deccâl'in çıkması.
8. Hz. İsâ (a.s)'ın gökten inmesi.
9. Ye'cüc ve Me'cüc'ün çıkması.
10. Dâbbetü'l-arz.
11. Güneşin batıdan doğması.
12. Tevbe kapısının kapatılması.³⁷

³⁰ Mü'minûn, 23/101.

³¹ Rahmân, 55/26.

³² Zâtî, *a.g.e.*, vr. 19a-19b.

³³ Bursevî, *a.g.e.*, s. 125.

³⁴ Bkz. Muhammed, 47/18.

³⁵ Meselâ bkz. Enbiyâ, 21/96; Neml, 27/82; Duhân, 44/11-12; Kamer, 54/1; Âl-i İmrân, 3/158; En'am, 6/51; Sebe, 34/40-41; Yâsin, 36/51; Ahkâf, 46/6; Kâf, 50/43-44.

³⁶ Bu konudaki bazı hadisler için bkz. Buhârî, Rikâk 39, Talak 25, Fiten, 4-5, 22, 24, İtk 8, Cihâd 95, Nikâh 110; Müslim, Fiten 132-135, İlim 8-10; İbn Mâce, Fiten 25-36; Tirmizî, Fiten 35, 42-43.

³⁷ Zâtî, *Şerh-i Kaside-i Feride li-İsmail Hakkî*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmûd Efendi No: 2746, vr. 59b.

Zâtî Efendi'ye göre bu zikredilen alâmetler zâhirî mânâda gerçekleşecek olan hadiselerdir ve herkes bunları bilmektedir. Fakat doğrusu *sâat-ı kübrâ* hakiki kıyâmettir. O zuhûr etmeden önce sâlikin seyr u sülûkunda menzil ve merâtib hasebiyle tedric üzere sâbikan yakîn olmayan ilmi tahsil etmesi sâbit olmayıp, cehâlete mübeddel olması eşrât-ı sâat'ın alâmetlerinin birincisidir. İkincisi, Beyt-i Makdis'in fethidir ki, burası, din ashâblarının mâbedi olduğundan ötürü şerîatdır ve hakikat beytidir. Şeriat hakikate merbût olmakla sâat-ı kübrâ'nın alâmetlerindendir ki, Beyt-i Makdis'in fethedilmesi şeriat beyti hakikat beytine mübeddel olmakla kalbin fethi hâsıl olmaktadır. Üçüncüsü ölümlerin artması alâmeti, kalbin hayatıdır ki, onun sebebiyle nefsin kuvvetleri yakınlaşmaktadır. Dördüncüsü, malların çoğalması alâmetidir ki, kalb zenginliğinden ibârettir. Zira nefsin kuvvetlerinin helâkiyle gönül zenginliği hâsıl, mal ve melâlden müstağnî olur. Yahut kalpte olan definelerdir –ki ilâhî ma'rifetlerdir- kalbi fethetmesinden zuhûra gelip, bu zenginliğin kemâliyle dünya arzusundan ve mâsivâ iştihâsından kurtulup safâya erişir. Beşincisi, Araçlarda fitnenin ortaya çıkması alâmetidir. Bu alâmet hakikatın encâmının ma'rifeti iken nefsin vücudunun fitnessi zuhûr edip, nefsâniyet sebebiyle enâniyyet (bencilik) dâvâsında bulunur. Zira henüz nefs deccâli hayattadır. Altıncı alâmet, beni'l-asfar'dır. Bu da nefsin sûreti, nefsin zuhûru ve bâki olan kuvvetlerdir. Aklın sıfâtı ile uzlaşp vücûd âleminde zıt olan ikilik ve ayrılma sebebidir. Yani zıtların bir araya gelmemesidir. Bundan dolayı bir yakınlaşma ve hüsnî muâşeret bulunmayıp naz göstererek ortaya çıkması Deccâl'in hurûc etmesi gibidir. Hakikatte Deccâl'in ortaya çıkması bilfiil bundan ibârettir.³⁸

Zâtî Efendi sözlerini şöyle sürdürür: “Deccâl aslında Medine-i Münevverre'deydi. Kötülük ve kavga çıkarmaya meyilliydi. Nitekim Hz. Ömer (r. a): *Yâ Resûlellah! Bu Deccâl bu şehirden gitse şerr ü fesâd dahi giderdi*” dediğinde, Hz. Peygamber (s. a. s) duâ edip derhâl Cebrâil (a.s) geldi. Elinde bir parça bulut vardı. Deccâl'i bu bulut içine koyarak götürüp Maşrık Denizi'nde bir adaya bıraktı ve halk şerrinden emîn oldu. Malûmdur ki 'nefs deccâl'i aynı şekilde Medîne şehrinde -ki hakikat şehridir- burada mevcuttu. Lâkin Hz. Peygamber'in şeriatinin pâk kuvvetiyle hakikat şehriden çıkarılıp, yine hakikat deryâsından zuhûr eden vücûd -ki ada menzilededir- orada bir zaman kaldı. Hatta onun yeniden ortaya çıkması eşrât-ı sâat'ın alâmetlerinden oldu ki onu İsa (a.s), rûh-ı izâfî hidâyete mukârin olması sebebiyle öldürdü. Enâniyyet dâvâsını defederek ortadan kaldırdı. Ye'cûc ve Me'cûc ortaya çıkması da bunu tamamlayan husûslardandır. Dâbbetü'l-arz, nefsi mutmainne'nin sûretinin ortaya çıkmasıdır. Güneşin batıdan doğması da alâmettir. Bâtın ilminin zuhûrundan ki, sâlikin seyr u sülûkunda yakîn olmayan ilmi cehle mübeddel olmuştur.”³⁹

O halde kalbin hayatı sebebiyle kalbin batından yakîn ilmi derhal güneşin batıdan zuhûru ve doğması gibi zâhir ve âşikâr olur. Güneşin batıdan doğması halkın zâhir ilmine kıyastır. Zira onun dâimâ doğudan doğduğunu bilirler. Batıdan doğduğunu bilmediklerinden dolayı câiz ki inkâr ederler. Ârifbillah olan zâtların yakîn kemâli vardır. Güneşin batıdan doğması, bânî ilminin kalpte doğması ve zuhûrudur. İbn Arabî, *Envâru'l-Abâdile*⁴⁰ adlı eserinde bu sırrı beyân ve hakikatını ayân ederek, “ve kâle

³⁸ Zâtî, *a.g.e.*, vr. 59b-60a.

³⁹ Zâtî, *a.g.e.*, vr. 60a.

⁴⁰ İbn Arabî ile ilgili ulaşılabildiğimiz kaynakların hiçbirisinde bu eserin adına rastlayamadık. Ancak onun eserlerinin sayısının 550'ye yakın olduğunu bilmekteyiz. Günümüze ise bunlardan yaklaşık 245'inin

tulû'u's-şemsi min mağribihâ âyetün alâ terki'l-a'mâl fezâlike evvelü vaktin min evkâtî'l-âhireh fe-izâ tala'at li'l-ârifîn min meğâribihim ve şerefe alâ basâirihim ebsarun ve'l-a'yunu'l-âmilü bihim leyse lehüm fezehebe'l-a'mâlu min haysihim lâ min haysi fihim ve ummâl vemâ rameyte iz rameyte velâkinnellahe ramâ" (Güneşin batıdan doğması amellerin terkine işârettir. Bu da âhîret hayâtının başıdır. Ârifler için güneşin batıdan doğması ve basîretleri üzerine vurması, gören gözlerle görmeleridir, onlardan bilmedikleri bir cihetten amellerinin kalkması demek değildir, "attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı onu")⁴¹ demıştır.⁴²

Tevbe kapısının kapatılması, *sâat-ı kübrâ*'nın alâmetidir. O makâma o zamana ulaşan zâtların tevbeye ihtiyâcı kalmaz. Onlara göre hakîkatın zuhûruyla tevbe kapısının kapatılması bâtın güneş tarafından doğmasıdır. Bundan sonra sûr'a üfürülüş gelir ki, Hz. İsrâfil (a.s) iki kez sûr'a üfleyecektir. Biri halkın ölmesi için, diğeri ölülerin dirilmesi için. Bunun nasıl vukû' bulacağı âyet ve hadislerle sâbittir, inkâra yer yoktur.⁴³

Dolayısıyla Zâtî Efendi'ye göre, kıyâmet alâmetleri aynen bir sâlikin seyr u sülûku esnasında tedricen geçtiği menzil ve mertebeleri sembolize eder. Şöyle ki, kıyâmet alâmetlerinden birincisi olan "ilmin ortadan kalkıp cehâletin yaygınlaşması" sâlikin seyr u sülûkunda menzil ve merâtib hasebiyle tedric üzere yakın olmayan ilmi tahsîl etmesine ve cehâlete tebdîl olmasına; ikincisi olan "Beyt-i Makdis'in fethedilmesi" kalbinin fetholmasına; üçüncüsü olan "ölüm olaylarının artması", kalbinin hayatına ve onun sebebiyle nefsin kuvvetlerinin yakınlaşmasına; dördüncüsü olan "malların çoğalması" kalbinin zenginliğine ve bu sebeple mâsivâdan sıyrılıp safâyâ ulaşmasına; beşincisi olan "Araplarda fitnenin ortaya çıkması" sâlikin vücûdunda nefis fitnesi zuhûr ederek nefsâniyet sebebiyle enâniyyet (bencillik) dâvâsında bulunmasına; altıncısı ve yedincisi olan "beni'l-asfar" ve "Deccâl'in çıkması" nefsin sûreti, nefsin zuhûru ve bâki olan kuvvetlerine; sekizincisi olan "Hz. İsâ (a.s)'ın gökten inmesi ve Deccâl'i öldürmesi", nefis deccâlinin öldürülerek bencilliğin ortadan kaldırılmasına; dokuzuncusu olan "Ye'cûc ve Me'cûc"ün çıkması da bunu tamamlayan hususlara; onuncusu olan "Dâbbetü'l-arz", nefis-i mutmainne'nin sûretinin ortaya çıkmasına; on birincisi olan "Güneşin batıdan doğması", halkın cehaletle dolu ilmîne, âriflerinse bâtın ilmi dedikleri kalpte doğan ve zuhûr eden ma'rifet ilmîne ve on ikincisi olan "Tevbe kapısının kapatılması" ise, *sâat-ı kübrâ*'nın alâmeti olup, hakîkatın zuhûruyla tevbe kapısının kapatılması bâtın güneş tarafından doğmasına işârettir.

4. SÛR VE SÛR'A ÜFÜRÜŞ

Kelime olarak sûr, "seslenmek, boru, üflenince ses çıkaran boynuz" anlamlarına gelir. Terim olarak "kıyâmetin kopuşunu belirtmek ve kıyâmet koştuktan sonra

→ →

ulaştığı söylenmektedir. O halde Zâtî'nin kaynak göstererek nakiller yaptığı bu eserin, İbn Arabî'nin olması muhtemeldir. İbn Arabî ve eserleri hk. geniş bilgi için bkz. Bursalı M. Tahir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn Arabî*, İst. 1329; Osman Yahyâ, *Müellefâtü İbn Arabî*, Kahire 1992; M. A. Palacios, *İbn Arabî: Hayâtühü ve Mezhebuh*, Trc. Abdurrahman Bedevî, Beyrut 1965; Nihat Keklik, *İbnü'l-Arabî'nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak el-Fütûhât-ı el-Mekkiyye*, Ank. 1990; Ahmed Ateş, "Muhyiddin Arabî", *İA*, VIII, 533-555; Süleyman Uludağ, *İbn Arabî*, Ank. 1995; M. Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî", *DİA*, XX, 493-516.

⁴¹ Enfâl, 8/17.

⁴² Zâtî, *a.g.e.*, vr. 60a-60b.

⁴³ Zâtî, *a.g.e.*, vr. 60b.

bütün insanların mahşer yerinde toplanmak üzere dirilmelerini sağlamak için İsrâfil (a.s) tarafından üfürülecek boru"ya sûr denilir. Hz. Peygamber bir hadislerinde sûr'un, kendisine üflenen bir boru ve boynuz olduğunu haber vermiştir.⁴⁴ Fakat bu borunun mahiyeti insanlar tarafından bilinemez. Sûr da bütün âhîret hallerinde olduğu gibi dünyadaki borulara benzetilemez. Kur'ân âyetlerinden anlaşıldığına göre, İsrâfil (a.s) sûra iki defa üfleyecektir. İlkinde Allah'ın diledikleri hariç, göklerde ve yerde olan her şey dehşetinden sarsılacak, yıkılıp ölecek ve kıyamet kopacak, ikincisinde de insanlar dirilecek ve mahşer yerinde toplanmak üzere Rablerine koşacaklardır.⁴⁵

Zâtî Efendi, zâhîrde meydana gelecek olan bu sûr hadisesini de tasavvufî açıdan izah ederek şöyle demektedir: Mânevî sûr da aynı şekilde iki kere olsa gerektir. Biri öldürmek, diğeri ise diriltmek içindir. Öncelikle nefsi öldürmek, nefsin kuvvetleri içindir ki, nefsin eserlerinden ve nefsin kuvvetlerinden bir parça bile hayat eseri kalmamalıdır. Buna fenâ makâmı derler. Ondan bekâbillah'a ve Hak ile ebedî hayata kavuşmak için bir sûr olsa gerektir. İşte bu iki sûr'u üfleyen "mânevî İsrâfil"dir. "Mânevî İsrâfil", kâmil mürşitlerdir ki, onlar Hüdâ yolunun sâlikleri olan zâtların nefisleri dünyâ lezzetlerinin arzuları ile kemâl bulmuş iken, Allah Teâlâ'nın izniyle sûr nefhasını bu Hak yolunun sâlikleri üzerine üfürerek hidâyete ulaştırmışlardır. Bu sâlik tamamen her türlü dünyevî arzu ve isteklerden geçerek Hüdâ'nın muhabbetiyle mahv ve fenâ bulup, mânâda mütevellî menzilesinde olup, dünyâdan ve nefsanî arzularından geçip fenâfillah'a ulaşır. Hz. Peygamber'in beyân ettiği "*mâtû kable en temûtû*" (Ölmeden önce ölünüz)⁴⁶ sırrı âşikâr olur. Bu "İsrâfil-i mânevî" bir sûr da diriltmek için vurur ki, sâlik cümleden sâf bulup bekâbillah'a ulaşır. Allah'ın izniyle cümlesi Mutlak Zât'ın birliğinde haşr olup, hakikat sırrı zuhûra gelir ve Cenâb-ı Hakk'ın buyurduğu "*fe-izâ nuŋiha fi's-sûri felâ ensâbe beynehüm*" (Sûr'a üflendiği zaman artık aralarında akrabalık bağları kalmamıştır)⁴⁷ sırrı ortaya çıkarak bütünüyle kâinâtın hakikatının güneşi gibi ayân olur. Zira kıyâmettir, baştan sona bütün sırlar zuhûra gelir. Hiçbir şey gizli kalmaz. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de Cenâb-ı Hakk, "*yevme tüble's-serâir*" (Gizlenenlerin ortaya döküldüğü gün.)⁴⁸ buyurmuştur.⁴⁹

Zatî Efendi, sözlerini şöyle tamamlar: O halde Bursevî'nin "*Cümleden müşkil olan şol sa'at-ı kübrâyı sor*" buyurduğu hakikatın ibtidâsıdır. Sonra *sırât* ve *mîzân* gelir ki, bunlar da *sırât-ı müstakîm*'dir, ma'rifetlerin kazanılmasının ölçüsü ve meâriften olmayan şeyleri vezn etmekten kinâyedir.⁵⁰

5. MEHDÎ VE HZ. İSÂ

Mehdî lügat anlamı itibarıyla yol gösterici, hidâyet vesîlesi demektir. Kıyâmetin kopuşu öncesinde gerçekleşeceğine inanılan başlıca hârikulâde olaylardan ikisi de Mehdî'nin zuhûru ve Hz. İsâ'nın gökten inmesidir. Hz. Peygamber'e atfedilen rivâyetlerden hareketle kıyâmetin büyük alâmetleri arasında zikredilen hârikulâde

⁴⁴ Bkz. Tirmizî, Kıyâmet 8.

⁴⁵ Konuyla ilgili âyetler için bkz. Neml, 27/87; Yâsin 36/51; Zümer 39/68; Hâkka 69/13-16.

⁴⁶ Hâfız İbn Hâcer'e göre sâbit değildir. Ali el-Kârî'ye göre de sûfi sözüdür. Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzilü'l-İlbâs Amma'stehere Mine'l-Ahâdis Alâ Elsinetin-Nâs*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, I-II, Beyrut 1408 (1988), II, 260, H. No: 2668.

⁴⁷ Mü'minûn, 23/101.

⁴⁸ Târık, 86/9.

⁴⁹ Zâtî, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵⁰ Zâtî, *a.g.e.*, vr. 61a.

olaylara dair benimsenen inançlara göre âhir zamanda Deccâl adı verilen ilginç bir insan ortaya çıkacak, ulûhiyyet niteliklerine benzer özelliklere sahip olup ilâhlik iddiasında bulunacak ve büyük bir fitne kopararak insanları hak yolundan saptıracaktır.⁵¹

Deccâl'in ardından, Sünnîler'e göre asıl adı Muhammed b. Abdullah, Şiîler'e göre ise Muhammed b. Hasan olan ve Ehl-i Beyt'in soyundan gelen Mehdî zuhûr ederek Deccâl'i öldürdükten sonra İslâm dinini kısa sürede yayıp yeryüzünde hâkim kılacak ve bütün kötülükleri ortadan kaldırıp adâleti tesis edecektir.⁵² Mehdî'nin zuhûrunun ardından Hz. İsa âdil bir hakem ve yönetici olarak gökten inecek, haçı kırıp domuzu öldürecek, vergiler koyup zenginlik sağlayacak, mehdînin arkasında namaz kılıp ona yardım edecek⁵³, aynı dönemde ortaya çıkarak yeryüzünü fesâda boğacak olan Ye'cûc ve Me'cûc onun yapacağı duâ sayesinde Allah tarafından bir anda helâk edilecektir.⁵⁴

Zâtî Efendi, yine *Şerh-i Kasîde-i Feride* adlı eserinde şeyhi Bursevî'nin, "*Zâhiren Mehdî'ye İsa efdal olmuşken neden / Eyledi Mehdî tekaddüm Hazret-i Mûsâ'yı sor*" beytini şerh ederken bu konudaki klasik İslâmî bilgileri vererek bunların tasavvufi açıdan izahlarını da yapmaktadır.

Zâtî'ye göre, zâhirde Hz. İsa (a.s) ulu'l-azm peygamberlerden olup, Cenâb-ı Hakk'ın resûlü ve İncil'in sâhibidir. Mehdî ise on ikinci halife olup, zuhûrunda ihtilaf vardır. Bazıları Mağrip'ten zuhûr eder derken, bazıları da Horasan'dan zuhûr eder demişlerdir. Hz. Peygamber, "*Bu on iki halife cümle Kureys'ten olurlar*" ve "*On iki halife tamam oldukça cihânı tamâm zabt eder*"⁵⁵ buyurmuştur. O halde Mehdî hulefâdandır. Hulefâ ise evliyâullahtandır.⁵⁶

Bursevî'nin "*Zâhiren Mehdî'ye İsa efdal olmuşken neden / Eyledi Mehdî tekaddüm Hazret-i Mûsâ'yı sor*" suâlinin cevâbı budur ki, Muhammedî din kıyâmete kadar sâbittir. Hz. İsa (a.s)'ın nüzülu, Hz. Peygamber'in halifelerinin tamamında olması ve Hz. Peygamber'in dinine tâbi olmasından ibârettir. Bir rivâyete göre Mehdî Deccâl'den önce zuhûr edecektir. Zira hidâyet dalâletten daha öncedir. Bazılarına göre ise zuhûr etmiştir. O halde Hz. İsa, Hz. Peygamber'in dini üzere hükmedecektir. Hatta Hz. İsa Mehdî ile mülâkî olduğunda, namazı ikâme eylemek için Mehdî, Hz. İsa (a.s)'a imâmeti teklif ettiği sırada Hz. İsa, "*Sizler emirlersiniz yani Resûlü's-Sakaleyn'in halifeleri ve Harameyn'in ve mü'minlerin imâmısınız, imâmet sizindir*" buyuracaktır. Bu sebepten dolayı Mehdî ortaya çıkışında ve imâmetde tekaddüm etmiştir diyebiliriz.⁵⁷

Zâtî'ye göre Bursevî'nin bu suâlden asıl maksadı bunları öğrenmek değildir. Zira zikrolunan Hz. İsa kıssası ve Mehdî hakkındaki bilgiler herkesin malûmudur. Sormaya gerek yoktur. Onun sorusu Hz. İsa (a.s) ve Mehdî'nin sırrı, hakîkatıdır. Çünkü her kabuğun bir özü olduğu gibi, her zâhir sûretin de bir hakîki mânâsı vardır. Bu sebeple

⁵¹ Bkz. Buhârî, Fiten 26-27; Müslim, Fiten 100-110; İmam Nevevî, *el-Minhâc fî Şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Şerhu Müslim), Kahire 1972, VIII, 58.

⁵² İbn Kesir, *Kitâbu'n-Nihâye evî'l-Fiten ve'l-Melâhim*, Nşr. Tâhâ M. Zeynî, Kahire 1969, I, 24-32.; İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, Nşr. Osman Yahyâ-İbrahim Medkûr, I-iX, Kahire 1392-1405/1972-85, III, 327-329.

⁵³ İbn Mâce, Fiten 33; İbn Kesir, *a.g.e.*, I, 52, 145-146.

⁵⁴ Hammûd b. Abdullah Tuveycirî, *İthâfu'l-Cema'a Bimâ Câne fî'l-Fiten ve'l-Melâhim ve Eşrâti's-Sâa*, Riyad 1414, II, 174.

⁵⁵ İbn Kesir, *a.g.e.*, 24-25.

⁵⁶ Zâtî, *a.g.e.*, vr. 58a.

⁵⁷ Zâtî, *a.g.e.*, vr. 58a-58b.

Hak Teâlâ, “*yu’te’l-hikmete men yeşâ’ vemen yu’te’l-hikmete fekad ûtiye hayran kesîrâ vemâ yezzekkeru illâ ulu’l-elbâb*” (Hikmeti dilediğine verir; kime hikmet verilmişse ona çok hayır verilmiş demektir; ancak akıl sahipleri düşünürler).⁵⁸ O halde bu sırrın mânâsı ve bu tavrın imâsı budur ki, Hz. İsa (a.s)’a rûhullah denilmiştir. Aynı şekilde Âdem (a.s)’in rûhu ve ademoğlunun rûhları rûhullah’dır ki, rûh-ı izâfî ile hakîkatte her biri canlıdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, “*Fe-izâ sevveytühü fenefahütü fîhi min rûhî*” (Ona şekil verdiğim ve rûhumdan üflediğim zaman)⁵⁹ buyurmuştur. Hz. İsa’nın Dimaşk (Şam)’da “Ak Minâre”ye inişi mânâda, rûh-ı izâfînin, vücûd şehrinde hidâyet ve irfân nûru ile münevver, mutahhar olan kalbe –ki Ak Minâre menzilesindedir- inişi gibidir. Mehdî’nin lügattaki mânâsı, hidâyet olunmuş demektir. Hz. İsa’nın Muhammed (a.s)’ın dinine uyması, Mehdî’ye iktidâ etmesinde, Deccâl’i öldürmesi, insan ve hayvanlar arasında emniyet, güven, sulh vb. husûsiyetler sağlamasında olduğu gibi.⁶⁰

Yine Zâtî Efendi’ye göre Mehdî, ezeli hidâyet ve sonsuz inâyettir. O, rûh-ı izâfî ile mukârin olmasa, ittibâ’ ve ittihâta bulunmasa bu vücûd arazisinde gizli defîneler –ki “*Küntü kenzen mahfiyyen fe-ahbebtu en-u’rafe fehalkatü’l-halke*” (Ben gizli hazine idim. Bilinmeyi istedim ve halkı yarattım)⁶¹dir- sırrı zuhûra gelmez ve kişinin aslî cevheri bilinmez, gizli kalırdı. O halde tüm bu zikredilenler rûh-ı izâfînin hidâyetiyle mukâreneti ve ittihâdî sebebiyledir ki “nefs deccâlî”nin öldürülmesi, “nefsin islâhî” ile tabir olunur. Çünkü, nefis öldürülmez. Bu ittifâk ve ittihâd ile yukarıda zikredildiği gibi *atvar-ı seb’a*’da nefsâniyet perdelerinden geçerek nefsi safâ makâmına eriştirip, ondan nefis tertemiz olarak Hakk’ın dâvetine lâayık olur. Mânevî tıfl (çocuk) zuhûr eder. “*Men arefe nefsehû fekad arefe rabbehû*” (Nefsini bilen, Rabbini bilir)⁶² sırrı âşikâr, “*minhu bedâ ve ileyhi ye’ûd*” (Başlangıç ondan ve ona dönülür) mânâsı zâhir olur. Vücûd âleminde emniyet, güven sağlanarak hakîkat hazineleri ortaya çıkar.⁶³

Zâtî Efendi’ye göre Hz. İsa’dan murâd ise, mânâda hidâyete mazhar olan kâmil mürşittir ki, gerçekte onlar hidâyetin nûru ile mânâda her biri zamanın mehdîsidir. Onlar, kabiliyet sâhibi olan Hak tâliplerinin Deccâl sûretinde görünen nefislerini islâh edip, nefsâniyet sebebiyle ölü menzilesinde olan kalplerini diriltmek husûsunda Hz. İsa’ya benzerler. Rûhun üfürülmesi -ki onların güzel, hoş nefesleridir- tâliplerin kalplerine tesîr edip, sonsuz neşe ile neşât bulup, “*Küllü nefsin zâikatü’l-mevt sümme ileynâ turce’ûn*” (Her canlı ölümü tadar. Ve siz ancak bize döndürüleceksiniz)⁶⁴sırrı âşikâr olup, cân bülbülleri cehâlet makâmından azad ve gönül kuşları eski gül bahçesinin bağı ile şâd olup, her dem sevgilinin yanına uçup ve bir an aslî vatanını seyran edip “*hubbu’l-vatan mine’l-imân*” (Vatan sevgisi imandandır)⁶⁵ mefhûmu üzere

⁵⁸ Bakara, 2/269.

⁵⁹ Hicr, 15/29.

⁶⁰ Zâtî, *a.g.e.*, vr. 58b.

⁶¹ İbn Teymiyye, Zerkeşî, Hâfız İbn Hâcer ve Suyûtî mevzû olduğunu, zayıf da olsa bir senedinin bulunmadığını, Elbanî de asılsız olduğunu söylemektedir. Ali el-Kârî ise “*İnsanları ve cinleri yalnız bana kulluk etsinler diye yarattım.*” meâlindeki âyet-i celîleden müstefâden mânâsının sahih olduğunu bildirmektedir. Bkz. Aclûnî, *a.g.e.*, II, 121, No. 2014; Elbanî, *Silsiletü’l-Ehâdisi’l-Daife ve’l-Mevzûa ve Eseruha’s-Seyyiu fi’l-Umme*, I-iV, Riyad 1988, I, 166.

⁶² Aclûnî, *a.g.e.*, II, 262.

⁶³ Zâtî, *a.g.e.*, vr. 58b-59a.

⁶⁴ Enbiya, 21/35.

⁶⁵ Sağanî ve ona dayanarak Elbanî mevzû olduğunu söylemekte, Sehavî ise lafzan mevzû fakat anlam yönünden sahih olduğunu bildirmektedir. Bkz. Aclûnî, *a.g.e.*, I, 308; Elbanî, *a.g.e.*, I, 110, No: 36.

Rahmân'ın rızâsına uygun olarak dâimâ emniyet ve güvende, her saat canlarının rahatında olurlar. İşte bundan dolayı Mehdî önce gelmiştir. Zira nefsin islâhı hidâyete bağlıdır. Her şeyin zuhûru "*küntü kenzen mahfiyyen*" (Ben gizli bir hazine idim...)’dendir. Her şeyin hakikatı Hak ve mutlak zâttır.⁶⁶

7. CENNET-CEHENNEM

Cennet, lügatte, "örtmek, gizlemek" anlamındaki "cenn" kökünden olup, "bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe" mânâsına gelir. Âhiret hayatında mü'minlerin ebedî mutluluk yurdu olan yerin bu şekilde adlandırılmasının sebebi, genel görünümüyle dünya bahçelerine benzemesi ve eşsiz nimetlerini insan idrakinden gizlemiş olması şeklinde açıklanmıştır.⁶⁷

Kur'ân'da müfred, tesniye ve cemi' şekilleriyle 147 defa geçen cennet kelimesi yirmi beş yerde dünyadaki bağ-bahçe, altı yerde Âdem ile Havvâ'nın iskân edildiği mekân, bir yerde Hz. Peygamber'in yanında Cebrâil'in gördüğü sidretü'l-müntehâ'nın civârında bulunan me'vâ cenneti (Necm, 53/13-15), diğer yerlerde de âhiret cenneti anlamında kullanılmıştır. Cennet çeşitli hadislerde de hem bahçe hem âhiret cenneti anlamında yer almıştır. İslâm literatüründe cennetin adn, naîm, firdevs, hüsnâ, dârusselem, dâru mukâme gibi adları vardır.⁶⁸

Tehânevî ise, cenneti zât, sıfât ve fiil açısından çeşitlere ayırarak bunlara bir de verâset cennetini ekler. Ona göre zât cenneti, İlahî cemâli temâşâ yeridir, rûh cenneti de denir. Sıfât cenneti, İlahî isim ve sıfâtların tecellilerinden meydana gelen mânevî cennettir ki gönül cenneti adı da verilir. Ef'âl cenneti, fiiller ve ameller cenneti olup iyi işler yapanlara mükâfat olarak verilecek olan ve nefis yiyecekler, hoş içecekler ve çekici cinsel zevkler içeren sûrî cennettir ki buna "nefs cenneti" de denir. Verâset cenneti ise, Hz. Peygamber'e uymanın ve iyi ahlâkın karşılığı olan cennettir ki fiil ve nefis cennetinin aynısıdır.⁶⁹

İsmail Hakkı Bursevî, cennetin sekiz kapısı olduğunu ve bunların vücudun sekiz sorumlu organına karşılık olarak konduğunu ve bu organların da göz, kulak, dil, el, ayak, karın ve cinsel uzuv olduğunu belirtir.⁷⁰

Cehenneme gelince, "derin kuyu; hayırsız, uğursuz" anlamına gelen Arapça asıllı bir kelime olduğunu ileri süren İslâm bilginleri olmuşsa da, dil âlimleri bu konuda tereddüt etmişlerdir. Grekçe "geenna", Latince'de "gehenna" olarak kullanılan kelimenin aslı, büyük ihtimalle İbrânîce "ge-Hinnom" (Hinnom vadisi) dir.⁷¹

Kur'ân'da 77 yerde geçen cehennem kelimesi, herhangi bir sözlük anlamı taşımaktan çok kâfirlerin, münâfıkların, zâlimlerin, gerçeğe boyun eğmeyenlerin azap görecekleri yer olarak tarif edilir. Cehennem birçok hadiste Kur'ân'daki kullanımına paralel olarak yer almıştır. İslâm literatüründe genel anlamda cehennemi, azap türlerini veya onun bölümlerinden birini ifade etmek üzere çeşitli kelimeler kullanılmıştır. Muhtemelen cehennemini yedi kapısı olduğunu beyân eden âyet (Hicr, 15/44) sebebiyle bunlardan yedisi önem kazanmıştır: Cehennem, cahîm, hâviye, hutame,

⁶⁶ Zâtî, *a.g.e.*, vr. 59a.

⁶⁷ Halim Sabit Şibay, "Cennet", *İA*, III, 102; M. Süreyya Şahin, "Cennet", *DİA*, VII, 374.

⁶⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu, "Cennetin İsimleri", *DİA*, VII, 376.

⁶⁹ Tehânevî, *Kitâbu Keşşâfı Istılahâtü'l-Funûn*, I-II, İst. 1318, I, 229, 292.

⁷⁰ Bursevî, *Kitâbu'l-Hitâb*, s. 121.

⁷¹ Şibay, "Cehennem", *İA*, III, 45; Ömer Faruk Harman, "Cehennem", *DİA*, VII, 225.

lezâ, sa'îr, sakar.⁷²

Nesefî'ye göre, cehennemin yedi, cennetin sekiz kapısı vardır. Çünkü insan duyuları sekiz tanedir. Yani insan idraki sekiz kısımdır. Bunlar beş duyu ile, hayâl, vehim ve akıldır. İnsan ne idrak eder ve anlarsa bu beş kapıdan anlar. Akıl bu yedisine birlikte olmaz ve bu yedisi aklın fermanı olmadan çalışıp tabiatın fermanına uyarsa, cehennemin kapısı olurlar. Akıl ortaya çıkıp da bu yedisine hâkim olursa ve yedisi de aklın emriyle çalışırsa sekizi birden cennetin kapısı olurlar. O halde tüm insanlar önce cehennemden geçip sonra cennete varacaklardır. Bazıları cehennemde kalır oradan geçemezler derken bazıları da cehennemden geçip cennete varırlar demektedir.⁷³

Bursevî de Nesefî'nin gerek cennet gerekse cehennemle ilgili düşüncelerine yakın bir tavır sergilemektedir. Ona göre, cehennem yedi organın karşılığı olarak yedi kapı olmuştur. Çünkü kalp kapısı, mîsak sözü alındığı günden beri basılmıştır. Dışı azaptır ki, ondan çıkan ateştir. İçi rahmettir ki, Allah'ın birliğini ve kulluğunu kabul etmektir.⁷⁴

Zâtî Süleyman Efendi ise, bu konuda *Şerh-i Kasîde-i Ferîde* adlı eserinde mürcîdi Bursevî'nin "*Zehr-i zakkûm-ı cehennem ni'met-i cennet nedür / Aslı fer'îyle işbu zehr ile helvâyı sor*" beytini şerh ederken genel İslâmî bilgilerin yanında, bazı remz ve sembollere de başvurarak tasavvufî açıklamalar yapmaktadır.

Zâtî'ye göre eğer Âdem (a.s) cennette kalsaydı, bütün insanların burada kalması gerekirdi. Dâimâ cennetin çeşitli lezzetleriyle mütelezziz olup, nefsânî eserler bilfiil zuhûra gelmezdi. Âfâk ve enfüs gizli kalırdı. İmtihân ve insanın kemâli için konulan sırât, mîzân ve cehennemin katları bile olmazdı. Velhâsıl Rahmân'ın vahdetinin civârı ve cennet nimetlerinin bulunduğu yer tümüyle altüst olurdu. Meselâ, safâ erbâbı ve vefâ ashâbı, cehennem ateşine ve elîm azaba sebep olan karanlık nefsânî perdeleri, nûrânî basamakları geçip, safâ makâmına –ki irfân cennetidir- ulaşıp, hepsi vahdet nûruyla müstağrak olup, "*sakâhum rabbuhum*" (Rableri onlara tertemiz bir içki içirir)⁷⁵ câmını kudret elinden içerek mâsivâyı unutmada onlar gibi olurlardı.⁷⁶

O halde Âdem (a.s)'in cennetten çıkarılmasına sebep olan "huld cenneti"nin meyvesi olduysa, âdemoğlu zikredilen cennete, yahut "irfân cenneti"ne girmesine engel nifâk ağacının meyvesi, kötü işler ve beğenilmeyen sözler olup, cennet nimetlerine ulaşmaya ve irfân ehlinin sohbetini hâsıl etmeye aykırıdır. Zira onların zikir ve sohbetleri nûrânî cennet, ülfetleri sırf sevgiliye yakınlıktır.⁷⁷

Cehennem zakkûmu ve cennet nimetine gelince, cehennem zakkûmunun zehri âyet-i kerîme ve hadis-i şeriflerle meşhûrdur. Çeşitli cezâlar da aynı şekilde mezkûrdur. Bilinmelidir ki, cehenneme girmeye sebep olan kötü ahlâk ve beğenilmeyen sözlerdir. Hepsî nefsin vücûdundan doğarlar. Nefsin varlığının büyük günah olduğu hadis-i şerîfle sâbittir. Hışım, öfke, hırs ve yakıp-yıkma gibi nefsânî şehvetler cehennem ve ateşin kendisidir. Bu yerilen hasletlerle mevsûf olan kimsenin vücûdu doğrusu mânâda cehennemdir. Zira cehâlet kibriti ile kendi kendilerini yakarlar. O halde kötü ahlâk ağacının meyvesi zakkûm zehri olduğunda şüphe yoktur. Belki her

⁷² Topaloğlu, "Cehennemin İsimleri", *DİA*, VII, 227.

⁷³ Nesefî, *a.g.e.*, s. 130.

⁷⁴ Bursevî, *a.g.e.*, s. 121-122.

⁷⁵ İnsân, 76/21.

⁷⁶ Zâtî, *Şerh-i Kasîde-i Ferîde*, vr. 50b.

⁷⁷ Zâtî, *a.g.e.*, aynı yer.

bir insanın kötülüğü mânâda ejderhâ, akrep, yılan vb. ezâ veren hayvanlar sıfatında kendine sürekli elîm azap etmesinden hâli değildir. Öyleyse tabiatın icabı, yaratılışın bekâsı cehennemın mânâsının aynı ve elîm azaptır. Zira hayvanların her biri dünya âleminde hayvan olmalarından ötürü ne azaplar çekerler. Kimine yük vururlar, kimine binerler, kimine urba çektirirler vb. azaplarla dâimâ işkence görürler. Aynı şekilde görünüşte insan, sûretde hayvan olan kimseler hayvan tabiatları icabınca her biri çeşitli azaba giriftâr olurlar ki, bu azabı hayvanlar bile çekmez. İşte bu azaplara sebep zâhirde nefisleri, mânâda ise hayvaniyetleridir. Mahşerde bile hayvan sûretinde haşrolmaları bildirilmiş emirdir. Bu sûretle kıyâmet gününde *Arasât* meydanına ve cehennem ateşine ilkâ olunurlar. Nitekim Cenâb-ı Allah Kur'an'da, "*yevme tüble's-serâir*" (gizlenenlerin ortaya döküldüğü gün)⁷⁸ buyurmuştur. O halde ahsen-i takvîm'den (en güzel yaratılıştan) erzel-i sûrete (en kötü sûrete) tahvîl olmak ne müsibettir, Cenâb-ı Hakk muhâfaza eylesin. Zira Hak Teâlâ, "*Küllemâ nazıcat culûduhum beddelnâhum culûden gayrahâ li-yezuku'l-azâbe*" (Onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka derilerle değiştireceğiz ki acı duysunlar!)⁷⁹ buyurmuştur.⁸⁰

O halde kötü ahlâk ve hayvânî huyları güzel ahlâka dönüştürmek mânâda cehennemden çıkıp cennete girmektir. Zira cennete girmeye sebep ve Rahmân'ın rızâsına vesîledir. Güzel ahlâk ağacının meyveleri, cennetin çeşitli nimetleri menzilesindedir. Övülmüş vasıflar da aynı şekilde hûri ve gûlmân menzilesindedir. Çünkü kötü ahlâkın pisliklerinden ve hayvânî vasıfların eserlerinden kalb evini temizleyen zâtlar dâimâ tecellîlerin çeşitli lezzetleriyle, tesellîlerin türlü nimetleriyle ve pîrlerin binlerce güzel sıfatıyla ferahlanıp, lezzet bulurlar. İlme'l-yakîn'den ayne'l-yakîn'e, ayne'l-yakîn'den de hakka'l-yakîn'e terakkî ederler. İrfân cennetine vâsıl olurlar. Gerçekte nimet ve cennet budur.⁸¹

Zâtî Efendi, cehennemın zakkûm zehrini ve cennet nimetinin mânâsını izah ettikten sonra, mürşidinin "*Aslı ve fer'iyle işbu zehr ile helvâyı sor*" mısranın şerhine geçer. Zâtî'ye göre bunun anlamı, "zâhir ile bâtını sor" demektir. Çünkü bir şey zâhiren bilinmeyince bâtınına ve hakikatına yol bulunmaz. O halde bu zikredilenlerin gizli mânâları çoktur ve ehline malûmdur. Ancak önemli ve gerekli olanlarıyla yetinmek münâsıptır. Bundan dolayı sözü uzatmaya gerek yoktur. Söz konusu "zehr" ve "helvâ"dan murad, yukarıda belirttiğimiz ahlâk-ı zemîme (kötü ahlâk) ve evsâf-ı hamîdenin (güzel ahlâk) meyveleridir.⁸²

SONUÇ

Netice olarak söylemek gerekirse, tasavvufla kelâm ilmi arasında yakın bir ilişki vardır ve bilhassa Allah, kâinat ve insan mes'eleleri, ilm-i kelâm gibi tasavvufun da konuları arasına girmektedir. Ancak aradaki fark, kelâm âlimleri bu konuları Kur'an ve Sünnet dahilinde bir akli metotla ele alıp incelerken, sûfîlerin Kur'an ve Sünnet çizgisinde keşf ve ilhâm yoluyla ele almalarıdır. İşte XVIII. asır Celvetî şeyhlerinden Süleyman Zâtî de "Çocuğun mükellefiyeti, bürûz-ı Hak, tenâsuh, kıyâmet âlâmetleri, sûr ve sûr'a üfürüş, Mehdi ve Hz. İsâ, Cennet ve Cehennem" gibi bazı akâid konularına bu bağlamda bir yaklaşımda bulunmuştur.

⁷⁸ Târık, 86/9.

⁷⁹ Nisa, 4/56.

⁸⁰ Zâtî, *a.g.e.*, vr. 51a.

⁸¹ Zâtî, *a.g.e.*, vr. 51a-51b.

⁸² Zâtî, *a.g.e.*, vr. 51b.

